

Jerzy Czołgoszewski

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie [jerzy.czolgoszewski@uwm.edu.pl]

Rusyfikacja systemu penitencjarnego Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym 1863 r.

Abstrakt: Stłumienie powstania styczniowego 1863 roku spowodowało zaostrzenie represji carskiego zaborcy wobec społeczeństwa Królestwa Polskiego. Nasilenie działań rusyfikacyjnych oprócz wszystkich dziedzin życia społecznego objęło także system penitencjarny. Dzieje tego systemu po utracie autonomii Królestwa, które zaczęto nazywać Krajem Przywiślańskim, jak dotąd są znane jedynie fragmentarycznie. Podstawową barierą do zajmowania się badaniem tego okresu są zachowane źródła archiwalne, które zostały wytworzone w zdecydowanej mierze w języku rosyjskim. Na potrzeby niniejszego artykułu została przeprowadzona analiza najważniejszych elementów stanowiących podstawę ówczesnego systemu penitencjarnego, tj. ustawodawstwa penitencjarnego, organizacji więziennictwa, podstawowych środków oddziaływania penitencjarnego na więźniów oraz personelu więziennego.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie, powstanie styczniowe, rusyfikacja, system penitencjarny.

System penitencjarny w okresie autonomii Królestwa Polskiego

System penitencjarny Królestwa Polskiego do wybuchu powstania styczniowego w 1863 roku miał zdecydowanie charakter polski¹. Świadczyły o tym te

.....

¹ Artykuł jest wynikiem badań autora nad genezą i rozwojem więziennictwa na przestrzeni dziejów Polski. Ich rezultaty zostaną opublikowane w monografii pt. „Geneza oraz kształtowanie się więziennic-

elementy, które definiują jego pojęcie. Współcześni autorzy, pomimo różnic, zaliczają do niego całokształt ustawodawstwa i instytucji penitencjarnych oraz urzędów zakładów karnych zmierzających za pomocą określonych metod i środków do osiągnięcia zasadniczego celu (zadań) kary pozbawienia wolności (Śliwowski 1982, s. 83; Walczak 1972, s. 107). Fundamentem utrzymania narodowego oblicza powstałego Królestwa miała być konstytucja, która gwarantowała jego ograniczoną autonomię (Bartoszewicz 1916, s. 213). Ustawa zasadnicza ustanawiała język polski językiem urzędowym oraz gwarantowała skazanym odbywanie kary na terenie Królestwa. Natomiast podwalinami polskiego systemu penitencjarnego był zatwierdzony przez cara Aleksandra I Kodeks karzący oraz wydana przez ministra spraw wewnętrznych Tadeusza Mostowskiego ogólna instrukcja więzienna (Senkowska 1961, s. 90).

Kodeks karzący wprowadził podział kar na główne, poprawcze i policyjne oraz ustanowił rodzaje więzień niezbędne do wykonywania tych kar w postaci więzienia warownego, więzienia ciężkiego, domu poprawy, domu aresztu publicznego oraz aresztu policyjnego (Śliwowski 1958, s. 336). Po intensywnych pracach, głównie adaptacyjnych, w 1824 roku w Królestwie Polskim funkcjonowało 18 więzień, z tego dwa zakłady w Warszawie oraz po jednym w Białej, Brześciu Kujawskim, Chęcinach, Janowie, Jędrzejowie, Kalwarii, Kielcach, Lublinie, Łęczycy, Łomży, Płocku, Piotrkowie, Pyzdrach, Pułtusku, Radomiu i Sandomierzu (Demidowicz 1999, s. 215).

Do najważniejszych akcentów świadczących o utrzymaniu polskiej postaci systemu penitencjarnego należy zaliczyć wydanie przepisów dotyczących wykonywania kar w języku narodowym. Ogólna instrukcja więzienna z 1823 roku podporządkowywała więziennictwo Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji oraz po raz pierwszy w historii personel więzień nazwała „służbą więzienną”. Ponadto podzieliła kadrę na dwie grupy: pierwszą – oficjalistów, tj. pracowników administracji, do których zaliczano nadzorcę więzienia i pisarza, a także pracowników dochodzących, w tym lekarza, jego pomocnika nazywanego chirurgiem, duchownego oraz drugą – straż więzienną, tj. strażników i stróżów pełniących wartę wewnątrz i na zewnątrz więzienia. Instrukcja zobowiązywała zarówno oficjalistów, jak i strażników do wykonywania przysięgi na wierność carowi (Instrukcja więzienna 1823, s. 337–341). Przysięga, chociaż jej tekst był wierną kopią przysięgi rosyjskiej, składana była w języku polskim w obecności księdza pełniącego obowiązki kapelana więziennego (Archiwum Państwowe w Lublinie, sygn. 1554, bp).

Podsumowaniem działalności legislacyjnej potwierdzającej polską specyfikę systemu penitencjarnego było zebranie i wydanie przed wybuchem powstania styczniowego w jednym tomie wszystkich obowiązujących przepisów więziennych (Instrukcja dla więzień i zakładów karnych Królestwa Polskiego 1859, s. 3–327).

.....
twa w okresie I Rzeczypospolitej, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Od służby miejskiego do strażnika więziennego”.

Procedura wyłaniania i mianowania nadzorców więzień została uchwalona przez Radę Administracyjną 13 października 1829 roku (Czołgoszewski 2016, s. 26). Pretendentów na te stanowiska wybierała komisja wojewódzka, która następnie przedstawiała ich do nominacji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji. W celu zapewnienia doboru jak najlepszych kandydatów w 1830 roku ustalono, że pierwszeństwo będą mieć pisarze więzienni, którzy złożyli egzamin na nadzorcę (Archiwum Państwowe w Kaliszu, sygn. 235, k. 33–34).

Zasady naboru na stanowiska w straży więziennej określono w 1853 roku (Instrukcja dla strażników więziennych 1853, s. 685). Ugruntowały one stosowaną praktykę rekrutowania kandydatów na strażników spośród weteranów wojskowych. Potwierdzeniem tej procedury są na przykład informacje z 1833 roku o pięciu strażnikach więziennych w Królestwie Polskim, trzech z więzienia kryminalnego w Pułtusku oraz dwóch z więzienia w Płocku. Wszyscy byli Polakami wyznania rzymskokatolickiego, mieli doświadczenie wojenne, a chęć wstąpienia do straży więziennej motywowali trudnymi warunkami materialnymi.

Służba więzienna miała odrębne umundurowanie. Oficjaliści występowali w tzw. mundurach cywilnych, tj. mundurach koloru ciemnozielonego przypisanych dla reprezentantów wydziału spraw wewnętrznych, duchownych i oświecenia publicznego. Z kolei przedstawiciele straży więziennej nosili umundurowanie właściwe ich wcześniejszej formacji wojskowej. Zewnętrzne formy polskości podkreślały więzienne okrągłe pieczęcie urzędowe, z carskim dwugłowym orłem wraz z polskim orłem na tarczy oraz napisem w języku polskim, np. w więzieniu w Pułtusku w 1833 r. „Królestwo Polskie Inspektor Więzienia w Pułtusku” lub w 1844 r. „Nadzorca Więzienia Kryminalnego w Pułtusku” (Archiwum Państwowe w Płocku, sygn. 130, k. 1; sygn. 155, k. 4, 19; sygn. 249, k. 2; sygn. 259, k. 2; sygn. 260, k. 2).

W latach trzydziestych XIX wieku średni stan populacji więziennej w Królestwie Polskim wynosił 3300 więźniów, w tym 1800 skazanych i 1500 oskarżonych. Ponad 91% uwięzionych stanowili mężczyźni, a 8,9% kobiety. Wśród ogółu więźniów średnio pięciu rocznie było skazanych na karę śmierci, ok. 200 na karę warownego więzienia, 1000 na ciężkie więzienie oraz 600 na poprawcze więzienia. Dwie trzecie skazanych odbywało karę za popełnienie zbrodni, a jedna trzecia za występki (Skarbek 1841, s. 609).

W pierwszym okresie istnienia Królestwa stosowanie środków oddziaływania poprawczego wobec skazanych było sprawą marginalną. Segregacja więźniów z uwagi na warunki miejscowe, przepełnienie obiektów oraz ich nieprzystosowanie do tego celu była mało efektywna. Początkowo nie oddzielano nawet więźniów małoletnich od dorosłych ani więźniów śledczych od skazanych. Praca wewnątrz, jak i na zewnątrz więzień była częścią składową dolegliwości kary, a jej nadrzędny cel miał charakter fiskalny – zatrudnieni więźniowie mieli przyczyniać się do zmniejszenia wydatków skarbowych na więziennictwo. Z tego względu tolerowano nawet żebranie na ulicach u przechodniów przez więźniów udających się do miejskich robót publicznych. Opieka duchowa w więzieniach nie cieszyła

się zainteresowaniem kleru, ograniczała się do odprawienia niedzielnego nabożeństwa, odbycia nauki religijnej oraz wysłuchania spowiedzi. Wśród katalogu kar dyscyplinarnych dominowały okresowe kary izolacyjne oraz zakuwanie w kajdany. Natomiast przejawem humanitarnego traktowania więźniów były znaczne ograniczenia w stosowaniu kar, zakaz wymierzania ich na własną rękę przez strażników i stróżów więziennych, a także prawo więźniów do składania skarg.

Na zmiany w podejściu do celów kary oraz nadania karze więzienia charakteru poprawczo-wychowawczego duży wpływ mieli ówczesni przedstawiciele polskiej myśli penitencjarnej. Spośród licznego grona największy wpływ na praktykę wykonywania kary wywarli przede wszystkim Julian Ursyn Niemcewicz, Ksawery Potocki oraz Fryderyk Skarbk (Osoba 2001, s. 104). Pomimo oczywistych ograniczeń związanych z działalnością ówczesnego więziennictwa wyróżnić należy reformy przeprowadzone pod kierunkiem F. Skarbka związane z moralną poprawą więźniów, uczynieniem zatrudnienia więźniów najważniejszym środkiem oddziaływania penitencjarnego oraz doprowadzeniem do budowy tzw. więzień celkowych, które miały umożliwić stosowanie klasyfikacji więźniów.

Ograniczanie polskiego charakteru systemu penitencjarnego

Oficjalne działania związane z ograniczaniem autonomii Królestwa Polskiego rozpoczęły się w 1831 roku po powstaniu listopadowym, kiedy obowiązującą konstytucję zastąpiono Statutem Organicznym dla Królestwa Polskiego, a w miejsce kodeksu karzącego narzucono zaadaptowaną wersję rosyjskiego kodeksu karnego. Przyjęte zmiany wprowadziły w szerokim zakresie karę śmierci oraz nieznaną w Królestwie kary w postaci zesłania na ciężkie roboty na Syberię, bądź zesłanie na osiedlenie za Kaukazem.

Rada Administracyjna została zobowiązana do dostosowania nazewnictwa obiektów więziennych do wykonywania kar ujętych w nowym kodeksie karnym. W listach stanu służby, ówczesnych aktach personalnych, rozpoczęto odnotowywanie postawy strażników w czasie „rokoszu” listopadowego, jak władze carskie dla pomniejszenia znaczenia nazywały zryw powstańczy społeczeństwa polskiego. Fakt ten miał istotne znaczenie w przypadku późniejszego ewentualnego wysuwania kandydatów na wyższe stanowiska, a nade wszystko przy ubieganiu się o pensję emerytalną. Dodatkowo wstępujący do służby mieli obowiązek złożenia pisemnej deklaracji o lojalności i politycznej prawomyślności, która zabraniała przynależności do krajowych lub zagranicznych tajnych towarzystw. Zatajenie takiej informacji traktowane było jako zbrodnia stanu i groziło surową odpowiedzialnością karną (Archiwum Państwowe w Płocku, sygn. 246, k. 95).

Następne ograniczenia wiązały się z ogólnym zakazem przyjmowania do służby rządowej kandydatów bez dostatecznej znajomości języka rosyjskiego, potwierdzonej świadectwem szkolnym lub stosownym egzaminem. W przypadku służby

więziennej wymóg ten dotyczył tylko oficjalistów, zwłaszcza kandydatów na objęcie stanowiska nadzorca oraz pisarza więziennego. Ponadto carskim ukazem z 1852 roku dokonano wyłomu w zasadach kierowania w pierwszej kolejności na stanowiska nadzorców kandydatów już pełniących urzędy w więzieniach i postanowiono o powierzaniu tych funkcji dymisjonowanym oficerom carskiej armii (Ukaz 1868, s. 683).

Restrykcyjna polityka karna po powstaniu listopadowym doprowadziła w ciągu dwudziestu lat do dwukrotnego zwiększenia liczby więźniów. W dniu 1 maja 1854 roku w więzieniach przebywało 7238 osób, a przepełnienie obiektów (w ponad 65%) skutkowało zwiększeniem zachorowań i śmiertelności wśród więźniów (Archiwum Państwowe w Kaliszu, sygn. 816, s. 275). Dostosowane do obowiązującego rosyjskiego kodeksu zaostrome przepisy dyscyplinarne dodały do obowiązującej od 1842 roku kary chłosty także bicie prętem (Przepisy 1868, s. 63).

Wraz z nasileniem represji nastąpiła rozbudowa więzień śledczych o charakterze celkowym, przeznaczonych przede wszystkim do izolowania zatrzymywanych „buntowników”, jak nazywano powstańców. Jednak segregacja więźniów nie przybrała charakteru poprawczego lecz służyła jedynie celom dochodzenia prowadzonego przeciwko oskarżonym. Najpierw, w 1835 roku, ukończono przerwana budowę Pawiaka, który stał się jednym z największych więzień izolacyjnych w Europie oraz symbolem carskiego panowania w Królestwie. W kolejnym etapie powstały więzienia w Sieradzu (1839)², Siedlcach (1844) oraz w Kaliszu i Płocku (oba 1846) (Skarbek 1841, s. 606).

Rusyfikacja systemu penitencjarnego po powstaniu styczniowym 1863 roku

Ograniczanie polskiego charakteru systemu penitencjarnego, a następnie jego rusyfikacja po powstaniu styczniowym 1863 roku, związane było z ogólną sytuacją likwidacji odrębności polityczno-ustrojowej Królestwa Polskiego. Po zniesieniu krajowych władz centralnych, w tym Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, władzę nad więziennictwem przejęło Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW) w Petersburgu. W celu koncentracji zarządzania ogromnym systemem więziennym Imperium Rosyjskiego w 1879 roku powołano w MSW Główny Zarząd Więzienny (Главное тюремное управление). W 1895 roku Główny Zarząd Więzienny przekazano w gestię Ministerstwa Sprawiedliwości, jednak zmiana ta miała charakter tylko formalny i nie miała wpływu na dalszą działalność więziennictwa (Славинский 2009, s. 242).

W zarządzaniu więziennictwem w Królestwie Polskim panował chaos prawny. Z jednej strony obowiązywały przepisy wydane jeszcze przed likwidacją jego

² W literaturze błędnie podaje się rok 1936 jako datę jego powstania.

autonomii, zebrane w opublikowanej w 1859 roku instrukcji więziennej, z drugiej – postępująca rusyfikacja wprowadzała do więziennictwa elementy rosyjskie. Zatarciom ulegały zewnętrzne formy charakteryzujące system więzienny, jak i wewnętrzny porządek więzień.

W ramach zewnętrznych cech systemu zmieniono nomenklaturę na używaną w rosyjskim więziennictwie. Polskie określenie stanowiska „nadzorcy”, zastąpiono „smotritielem” (ros. *смотритель*), a murowane obiekty więzienne zaczęto nazywać podobnie jak w systemie rosyjskim „tiuremnymi zamkami” (ros. *тюремный замок*) (Инструкция 1857, Załącznik 96, s. 172). Kolejne przeobrażenie nazewnictwa odbyło się w 1887 roku w związku ze zmianami w organizacji więziennictwa i straży więziennej, kiedy „smotritiela” zaczęto nazywać „naczelnikiem” (ros. *начальник*), a strażnika – „dozorcą” (ros. *надзиратель*) (Объ устройстве 1888, s. 336). Podkreśleniem zewnętrznego rosyjskiego charakteru więzień były m.in. nagłówki na więziennych blankietach urzędowych oraz zmiana pieczęci. Na przykład pisma więzienia w Kielcach miały nagłówek w języku rosyjskim: „МВД. СМОТРИТЕЛЬ Келецкаго ТЮРЕМНАГО ЗАМКА” (Archiwum Państwowe w Kielcach, sygn. 10391, k. 5), a na okrągłych pieczęciach więziennych zniknęły polskie akcenty, np. w Łomży, które zastąpiono carskim herbem guberni wraz z napisem „ПЕЧАТЬ ЛОМЖИНСКОЙ ТЮРЬМЫ” (Archiwum Państwowe w Białymstoku, sygn. 1368, k. 56). Od 1885 roku zmianie uległ wzór mundurów noszonych przez przedstawicieli zarządu więziennego, jak i straż więzienną. Dotychczasowe ciemnozielone uniformy zastąpiono czarnymi, takim jak nosili urzędnicy i strażnicy rosyjscy (Czołgoszewski 2014b, s. 132).

Wewnętrzny porządek więzienny zaczął przybierać rosyjskie wzorce poprzez zastępowanie przepisów zawartych w instrukcji więziennej z 1859 roku rosyjskimi uregulowaniami. Były to przede wszystkim przepisy wydane w 1857 roku oraz w późniejszych latach, kilkakrotnie nowelizowane (1886, 1890) dotyczące osób przetrzymywanych pod strażą (Уставъ 1903). Jednak najważniejszym aktem prawnym, który określił organizację więziennictwa Królestwa Polskiego według rosyjskiego modelu była rezolucja cara Aleksandra III z 15 czerwca 1887 roku o składzie zarządów więzień i straży więziennej (Объ устройстве 1888, s. 333–336).

Rezolucja ujednolicała organizację więziennictwa w całym Imperium Rosyjskim. Określiła m.in. składy zarządów więzień, do których zaliczono naczelników więzień i ich pomocników oraz lekarzy, felczerów, a także duchownych. Kandydatów na stanowiska naczelników więzień proponowali odpowiedzialni za więziennictwo gubernatorzy, według własnego uznania. Od kandydata nie wymagano przykładowo określonego wykształcenia, najważniejszym czynnikiem była wierność carowi i jego polityce. W zależności od rangi urzędniczej przypisanej do stanowiska mógł ich mianować gubernator, minister, najpierw spraw wewnętrznych, a następnie minister sprawiedliwości oraz car swoim najwyższym rozkazem, jeśli dotyczyło to kandydata na najważniejsze stanowiska lub jeśli kandydat był żołnierzem.

Stan głębokiej rusyfikacji stanowisk naczelników więzień potwierdza lista urzędników więziennictwa z 1889 roku zawierająca spis pięciu naczelników Królestwa mianowanych przez ministra sprawiedliwości. Zgodnie z zasadami carskiej polityki wysuwania na te stanowiska byłych wojskowych dwoma najważniejszymi więzieniami stolicy, tj. Warszawskim Głównym Więzieniem Karnym (które mieściło się w obiektach dawnego Arsenau) oraz Warszawskim Więzieniem Śledczym (zwanym Pawiakiem) dowodzili rdzenni Rosjanie. Obaj byli oficerami rezerwy z wysokimi stopniami wojskowymi: pierwszy w stopniu – sztabkapitana, drugi – pułkownika. Posiadali wykształcenie wojskowe, byli absolwentami junkierskich szkół piechoty. Żonaci, reprezentowali wyznawców prawosławia, jeden miał pochodzenie mieszczańskie, drugi wywodził się ze szlachty. Byli rówieśnikami, mieli po pięćdziesiąt jeden lat oraz prawie tę samą wysługę w cesarskiej służbie – 33 i 32 lata. Do służby w więziennictwie wstąpili stosunkowo niedawno, przed sześcioma i czterema laty. Wykazywali się również krótkim stażem na zajmowanym stanowisku. Sztabkapitan był pełniącym obowiązki naczelnika od około roku, natomiast pułkownik objął stanowisko przed czterema laty, z chwilą przejścia do więziennictwa. Starszeństwo urzędu liczyło im się odpowiednio od 1887 roku oraz od 1896 roku. Władze carskie za gorliwą służbę stosowały szereg bodźców motywacyjnych, do których zaliczano także nagradzanie medalami różnego rodzaju i rangi. Z uwagi na niedługi czas pełnienia obowiązków naczelnika pierwszy kandydat posiadał tylko odznaczenia otrzymane w czasie służby wojskowej: medal św. Stanisława 3 st., odznakę Czerwonego Krzyża oraz srebrny medal panowania Aleksandra III. Z kolei drugi kandydat otrzymał medal św. Anny 3 st., św. Stanisława 3 st., złoty zegarek z państwowym herbem, złoty pierścień z drogocennym kamieniem oraz srebrny medal panowania Aleksandra III – jednak na podstawie zapisów w liście nie można określić, na jakim etapie kariery mu je nadano.

Z pozostałych trzech naczelników mianowanych przez ministra sprawiedliwości, którzy zajmowali stanowiska w więzieniu gubernialnym w Lublinie, w Kieleckim Więzieniu Poprawczym mieszczącym się na Świętym Krzyżu oraz w Piotrkowie, tylko ten ostatni mógł być Polakiem. Naczelników Rosjan, którzy byli wyznania prawosławnego, wyróżniało pochodzenie społeczne oraz stan cywilny. Obaj byli synami duchownych oraz kawalerami. W odróżnieniu od naczelników więzień warszawskich, którzy byli byłymi oficerami wojskowymi, naczelnik więzienia gubernialnego w Lublinie oraz naczelnik Kieleckiego Więzienia Poprawczego byli urzędnikami mającymi odpowiednio rangę asesora kolegiального oraz sekretarza kolegiального. Byli ludźmi stosunkowo młodymi – 37 i 32 lata. Pierwszy miał wykształcenie domowe oraz zdał egzaminy urzędnicze i posiadał odpowiednie świadectwo; drugi natomiast kształcił się na duchownego prawosławnego, lecz seminarium nie ukończył. Naczelnik więzienia gubernialnego w Lublinie miał 18-letni staż urzędniczy i dopiero objął stanowisko, a naczelnik z Kieleckiego Więzienia Poprawczego miał 14-letni staż i roczny na zajmowanym stanowisku.

Odmianą od naczelników Rosjan karierę w więziennictwie odznaczał się p.o. naczelnika więzienia w Piotrkowie, były oficer w stopniu podpułkownika, który z uwagi na nazwisko (Witold Chyrosz) oraz wyznanie rzymskokatolickie mógł być Polakiem (lub ew. Białorusinem). Nie może potwierdzić jego pochodzenia tzw. otczestwo, tj. imię jego ojca Iwan, ponieważ w dobie rusyfikacji powszechnie zruszczano tak imię Jan. Dodatkowym argumentem przemawiającym za polskim pochodzeniem jest ukończenie Warszawskiej Junkierskiej Szkoły Piechoty, co świadczy, że był raczej miejscowego pochodzenia (szkoła o podobnym charakterze znajdowała się w Wilnie). Szlachcic, 54 lata, żonaty, posiadał troje dzieci. Do służby wojskowej wstąpił jeszcze w trakcie powstania styczniowego w 1864 roku, a w 1891 roku przeszedł do więziennictwa, gdzie objął stanowisko naczelnika więzienia. Pomimo najdłuższej spośród naczelników 35-letniej służby wojskowej i urzędniczej, w odróżnieniu od sowicie nagradzanych odznaczeniami Rosjan, przyznano mu tylko dwa niskiej rangi odznaczenia: medal św. Stanisława 3 st. oraz srebrny medal panowania Aleksandra III (Список 1899, s. 17, 28, 30, 35).

Wprowadzona carską rezolucją z 1887 roku nowa struktura więziennictwa ustanowiła także skład straży więziennej, którą tworzyli starsi i młodszy dozorczy oraz dozorczyńskie więzienni. Bezpośrednim przełożonym dozorców był naczelnik więzienia, który decydował o ich mianowaniu i zwolnieniu ze stanowiska, a pierwszeństwo w przyjęciu mieli podoficerowie i szeregowi wojskowi. Od 1876 roku wstępujący do straży więziennej dozorczy, a także dozorczyńskie mieli obowiązek złożenia przysięgi na wierność służby w języku rosyjskim. Treść roty wymagała ślubowania carowi m.in. swojego poddaństwa oraz woli poświęcenia życia.

Aby zachęcić kandydatów do zgłaszania się w szeregi jednej ze służb carskich służących celom represji społeczeństwa nadawano jej członkom liczne przywileje materialne i uznaniowe. Najbardziej liczone na przyciągnięcie zwalnianych z wojska oficerów, podoficerów i szeregowych, a najważniejszą zachętą miało być zaliczenie im służby wojskowej do wysługi emerytalnej, a w przypadku posiadania już emerytury – jej wypłatę obok pensji więziennej. Ponadto nabywali oni prawo do wcześniejszej emerytury już po 25 latach z obowiązującej 35-letniej służby. Mieli także prawo do otrzymania służbowej kwatery lub ekwiwalentu pieniężnego na jej wynajmowanie.

Niższy personel więzień także otrzymywał różnego rodzaju profity. Na analogicznych warunkach, jakie przysługiwały przedstawicielom dozoru, miał prawo do wcześniejszej emerytury, a także przysługiwał mu dodatek za wysługę lat już po pięciu latach służby w wysokości jednej trzeciej wynagrodzenia, po dziesięciu latach – dwóch trzecich, a po piętnastu latach mógł otrzymać za dodatkową służbę podwójne wynagrodzenie.

Najbardziej widoczną formą pozamaterialnych zachęt stosowanych wobec personelu więziennego było nagradzanie ich medalami. Straż więzienną objęto podobną polityką, jaką stosowano wobec niższego personelu policji i straży pożarnej. Od 1887 roku dozorcóm więziennym nadawano medale z podobizną cara

na awersie i napisem „Za nieskazitelną służbę w straży więziennej”, w 1897 roku wręczano medale „Za gorliwość”, a od 1913 roku mogli otrzymywać medale z napisem „Za odwagę”, jednak bez przysługującego innym nagradzanym dodatku pieniężnego (Уставъ 1903, s. 48–63).

Na przykładzie więzienia w Piotrkowie można stwierdzić, że mimo usilnych starań zaborcy nie udało się narzucić rosyjskiego charakteru niższemu personelowi więzień Królestwa Polskiego. Dowodzi tego struktura straży więziennej w Piotrkowie, która w 1910 roku liczyła 94 dozorców, w tym: trzech starszych i 90 młodszych oraz jedną dozorczynię. Wszyscy dozorczy wywodzili się tylko z dwóch klas społecznych, chłopów i mieszczan. Ponieważ służba wojskowa w carskiej armii była obowiązkowa, wszyscy dozorczy mieli doświadczenie wojskowe. Najwięcej służyło w piechocie – 76, w artylerii – 11, w kawalerii – sześciu. Ponad 92% dozorców było wyznania katolickiego, powszechnie uznawanego wówczas za wyznanie reprezentowane przez Polaków, tylko cztery osoby wyznania prawosławnego, utożsamiane z Rosjanami i Białorusinami, a trzy osoby należały do kościoła luterańskiego, którego wspólnotę tworzyły przede wszystkim osoby pochodzenia niemieckiego (Archiwum Państwowe w Łodzi, sygn. 3085, bp).

W Królestwie Polskim, na wzór guberni Cesarstwa Rosyjskiego, władza administracyjna znalazła się w kompetencjach gubernatorów, którzy kierowali pracami rządów gubernialnych. Byli oni jednoosobowym organem odpowiedzialnym przede wszystkim za umocnienie panowania rosyjskiego oraz stosowanie represji w przypadku wszelkich przejawów oporu społeczeństwa. Wśród wielu kompetencji powierzonych administracji gubernialnej było także zarządzanie więziennictwem i konwojowaniem więźniów, którymi zajmowały się wydziały wojskowo-policyjne. Wydziały te z uwagi na wagę podległych im spraw należały do najbardziej zrusyfikowanych (Górak 2015, s. 182–184).

Ponieważ szeroki zakres problematyki więziennej stanowił duże obciążenie dla wydziałów wojskowo-policyjnych, a zdarzało się także, że paraliżował prace tych wydziałów, w 1890 r. postanowiono o stopniowym powoływaniu w wyznaczonych guberniach całego Imperium inspekcji więziennych w postaci wydziałów więziennych w strukturach rządów gubernialnych (Объ учреждении 1895, s. 243). Do Królestwa Polskiego zmiany organizacyjne dotarły w 1894 roku, kiedy inspekcję więzienną ustanowiono przy Urzędzie Generał-Gubernatora Warszawskiego. Zadania inspekcji realizował wydział więzienny pod kierownictwem gubernialnego inspektora więziennego, który został członkiem rządu gubernialnego z prawami i obowiązkami przysługującymi wicegubernatorowi. Gubernialny inspektor był podwójnie podporządkowany. Z jednej strony kierował wydziałem więziennym i odpowiadał za realizację powierzonych mu spraw bezpośrednio przed gubernatorem, z drugiej, podlegał Głównemu Zarządowi Więziennemu. Carskie władze potraktowały Królestwo Polskie jak jedną wielką gubernię, tworząc tylko jedną inspekcję więzienną w Warszawie. W konsekwencji praktyczną władzę nad więziennictwem w pozostałych guberniach nadal sprawowali gubernatorzy. Utworzony wydział

więzienny przejął zadania dotychczas wykonywane przez wydział wojskowo-policyjny. Gubernialny inspektor więzienny kierował polityką kadrową oraz stał na straży prawomyślności personelu więziennego. Zarządzał finansami więziennictwa oraz odpowiadał za warunki wykonywania kary w więzieniach i aresztach oraz za konwojowanie więźniów (О мъстномъ 1898, s. 222).

Wydział więzienny swoją działalność zainaugurował 1 września 1894 roku w pięcioosobowym składzie. Pierwszym, i jak się okazało, długoletnim najwyższym przedstawicielem carskich władz więziennych w Królestwie, został rosyjski szlachcic niemieckiego pochodzenia Konstanty von Petz. Dwaj jego następcy, którzy krótko przed upadkiem zaborcy objęli to stanowisko, oraz kolejnych pięciu pomocników (zastępców) także było Rosjanami. Tylko najmniej ważne pod względem władzy stanowisko sekretarza wydziału oraz jego pozostałych urzędników mogli zajmować Polacy. W okresie ponaddwudziestoletniego istnienia wydział więzienny przechodził różnorodne reorganizacje strukturalne i personalne, jednak zakres jego zadań nie uległ znaczącym zmianom (Список 1914, s. 23).

Z chwilą utworzenia Gubernialnej Inspekcji Więziennej rozbudowany system penitencjarny Warszawy nominalnie mógł pomieścić ok. 1400 więźniów, tj. dwa razy więcej niż dwadzieścia lat wcześniej. Od 1901 roku przy obliczaniu pojemności więzienia kierowano się bardzo niską normą ustaloną przez Główny Zarząd Więzienny, która wynosiła 1,14 m³ przestrzeni powietrza na jednego więźnia. Największe więzienie stolicy, Warszawskie Główne Więzienie Karne, mogło pomieścić 450 osób, a dwie podległe mu jednostki: oddział tymczasowy dla mężczyzn działający w zaadaptowanym dwupiętrowym budynku byłego Sądu Policji Poprawczej (ul. Dzielna 26) – 300 osób oraz oddział dla kobiet utworzony w wynajmowanych pomieszczeniach prywatnego domu (ul. Złota 74) – 200 osób. Ponadto Warszawskie Więzienie Śledcze (Pawiak) było przeznaczone do przetrzymywania 300 aresztantów, a Warszawskie Więzienie Przesyłowe (na Pradze) stanowiło miejsce etapowe dla 150–180 więźniów konwojowanych po całym Królestwie oraz zsyłanych na syberyjskie zesłanie (Обзоръ Варшавской губернии 1895, s. 52, 71). Periodyczne przepełnienie obiektów więziennych spowodowało kolejne inwestycje. W stolicy na bazie Oddziału Tymczasowego Warszawskiego Głównego Więzienia Karnego w 1896 roku utworzono Warszawskie Więzienie Kobiecte (w 1911 r. jego pojemność określono na 228 miejsc), a w 1904 roku na Mokotowie powstało Warszawskie Więzienie Poprawcze (ros. *Варшавское исправительное арестантское отделение*), które w 1910 roku przekwalifikowano na Warszawskie Tymczasowe Więzienie Katorżnicze (ros. *Варшавская временная каторжная тюрьма*). Był to duży kompleks więzienny przeznaczony dla ok. 1200 skazanych (Отчетъ 1911, s. IX, 76–77).

Istniejąca baza więzienna Królestwa Polskiego nie zaspakajała potrzeb związanych z represyjną polityką caratu. Lokalne władze radziły sobie z przeludnieniem, zabiegając u rządzących więziennictwem w Petersburgu o budowę nowych obiektów, rozbudowę już istniejących, adaptację na więzienia innych budowli,

np. zabudowań poklasztornych oraz włączanie do kompleksów więziennych sąsiednich budynków lub okresowe wynajmowanie pomieszczeń w prywatnych domach. Systematycznie powstawały lub były rozbudowywane obiekty w miastach gubernialnych. Na przykład stale powiększano jeden z największych kompleksów więziennych Królestwa znajdujący się w stołecznym Piotrkowie. Przebudowano główny korpus mieszczący się w budynku poklasztornym oraz zakupiono i wynajmowano położone w sąsiedztwie więzienia prywatne domy. W efekcie w 1901 roku więzienie dysponowało 118 celami ogólnymi oraz 44 celami jednoosobowymi łącznie przeznaczonymi dla 770 osób (Archiwum Państwowe w Łodzi, sygn. 2989, b.p.). Nowe więzienie, które stanowiło element rozbudowy istniejącego kompleksu, powstało w 1892 roku w stolicy guberni siedleckiej, w Siedlcach. Oprócz dużego budynku dla więźniów wzniesiono także gmach administracyjno-mieszkalny dla personelu. Po rozbudowie więzienie mogło pomieścić 564 osoby (Обзоръ Седлецкой губернии 1903, s. 53). W tym samym roku otwarto nowe więzienie w innym mieście stołecznym, w Łomży. Uchodziło ono za jedno z trzech najnowocześniejszych więzień w całym Imperium Rosyjskim. Mogło pomieścić 450 osadzonych (Gwardiak 1989, s. 44, 48). Ostatnim miastem gubernialnym, w którym wybudowano nowe obiekty więzienne, były Suwałki. W 1909 roku uruchomiono tu więzienie przeznaczone dla więźniów śledczych, które miało 100 miejsc w celach ogólnych oraz 18 w pojedynczych (Отчетъ 1911, s. 65–68).

Budowa nowych lub rozbudowa i przekształcanie już działających więzień odbywała się także w miejscowościach prowincjonalnych oraz w rozwijających się ośrodkach przemysłowych. Na przykład w guberni kieleckiej w 1886 roku na potrzeby więzienia karnego zaadaptowano jedno ze skrzydeł dawnego klasztoru benedyktynów na Świętym Krzyżu, w którym uzyskano miejsca dla 300 skazanych. W 1893 roku zakład istniejący jako Opatowskie Więzienie Karne przemianowano na Kieleckie Więzienie Poprawcze. Po zmianie przeznaczenia warszawskiego więzienia na Mokotowie z poprawczego na katorżnicze, pojemność więzienia na Świętym Krzyżu zwiększono do 400 miejsc i było to jedyne więzienie poprawcze w całym zaborze rosyjskim (Massalski 2000, s. 189–192). Gwałtowna rozbudowa Łodzi, związana z rozwojem przemysłowym miasta, spowodowała wzniesienie nowego więzienia przy ul. Długiej 13, które działalność rozpoczęło 20 czerwca 1886 roku. Ponieważ obiekt ten nie był w stanie pomieścić wszystkich więźniów i policyjnych aresztantów, najpierw carskim ukazem z 1897 roku przejęto od miasta część budynku zajmowanego przez areszt policyjny, co spowodowało, że więzienie mogło pomieścić 76 osób, a następnie, z uwagi na przepełnienie obiektu, od 1 lipca 1908 roku, na potrzeby więzienia wynajęto dodatkowe pomieszczenia w prywatnym domu (Archiwum Państwowe w Łodzi, sygn. 263, k. 1–2, 11–14). Pod koniec 1898 roku samodzielne więzienie, które zastąpiło stary obiekt mieszczący się w dzierżawionych pomieszczeniach wieży zamkowej, powstało w prowincjonalnym mieście guberni siedleckiej, w Białej. Po kilku latach działalności mogło przyjąć 87 więźniów, aresztowanych i skazanych wyrokami

sądów gminnych i sądów pokoju (Woźnica 2008, s. 28–29). Ostatnia inwestycja związana z rozbudową systemu więziennego Królestwa miała miejsce 1 września 1912 roku wraz z przekwalifikowaniem na więzienie aresztu policyjnego w Ostrołęce. Prawie dziesięcioletni kompleks wybudowany według typowego projektu dla aresztów policyjnych składał się z trzech budynków i mógł pomieścić ogółem 72 osoby, w tym 60 mężczyzn w dziesięciu celach oraz 12 kobiet w trzech celach (Archiwum Państwowe w Białymstoku, sygn. 1368, k. 28).

Dwa lata przed wybuchem pierwszej wojny światowej w Królestwie Polskim działało ogółem 26 więzień, w których można było izolować 8768 osób, w tym 7709 w celach ogólnych i 1059 w celach pojedynczych. W dniu 14 stycznia 1913 roku przebywało w nich 9815 więźniów (Kaczyńska 1989, s. 516).

Podstawą represyjnej polityki caratu po powstaniu styczniowym stał się rosyjski kodeks karny. Zawierał on rozbudowany system kar głównych i poprawczych, umożliwiał wymierzanie różnorodnych, licznych kar zesłania, pozbawiał praw stanu oraz wprowadzał konfiskaty, kary cielesne i hańbiące. Przeprowadzona w 1876 roku reforma sądownictwa spowodowała, że rozprawy rewizyjne dla skazanych przez sądy w Królestwie odbywały się w stolicy. Efektem takich rozwiązań było przepełnienie warszawskich więzień oraz pogorszenie warunków bytowych i sanitarnych. W ciągu dwudziestu lat, przy ustalonej pojemności więzień stołecznej guberni wynoszącej 750 miejsc w 1876 roku do 1250 miejsc w 1896 roku, więzienia były stale przepełnione. Na przykład na koniec 1876 roku zaludnienie wynosiło 155%, w 1886 roku średnio 134%, a w 1896 roku 117% (Обзоръ Варшавской губернии 1876, s. 55; 1886, s. 52; 1896, s. 28).

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku kara więzienia była najczęstszą sankcją karną orzecaną w Królestwie Polskim. Na początku dwudziestego wieku, w latach 1904–1908, średnia dzienna liczba więźniów wynosiła prawie 8800 osób. Najwięcej przebywało w więzieniach guberni warszawskiej – 2479 oraz piotrkowskiej – 1381. Średnio zaludnione były więzienia guberni kaliskiej – 797 osób, kieleckiej – 686, lubelskiej – 633, radomskiej – 594 oraz siedleckiej – 483. Najmniej więźniów odnotowano w guberniach łomżyńskiej – 281, suwalskiej – 235 oraz płockiej – 215 („Тюремный вестник” 1910, s. 692–694).

Po powstaniu styczniowym do złamania oporu społeczeństwa służyło więzienie umieszczone w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Nie podlegało ono Głównemu Zarządowi Więziennemu, lecz władzom policyjnym reprezentowanym przez żandarmerię, a jego faktycznym władcą był namiestnik Królestwa Polskiego oraz działająca pod jego nadzorem komisja śledcza i ferujący surowe wyroki sąd wojenny. Było to największe więzienie polityczne w Królestwie Polskim, w którym więziono ok. 40 tys. osób. Część z nich skazano na karę śmierci i stracono, a większość trafiła na długoletnią katorgę lub zesłanie na Syberię (Skoczek 2014, s. 60).

Wraz z pojawieniem się w więzieniach uczestników powstania styczniowego w 1866 roku został wprowadzony status więźnia politycznego. Nastąpił wówczas formalny podział na więźniów politycznych i kryminalnych. Generalnie więź-

niowie polityczni odbywali karę oddzielnie, jednak praktyka wykazywała różne postępowanie, zwłaszcza kiedy władze dążyły do wykorzystania więźniów kryminalnych do walki z oporem więźniów politycznych (Osoba 2007, s. 44). Tak było m.in. w Warszawskim Więzieniu Śledczym (Pawiaku), które z chwilą wybuchu powstania styczniowego pełniło rolę więzienia politycznego. Polityczni dominowali wśród ogółu więźniów zwłaszcza w okresie rewolucji 1905 roku. Z historii Pawia-ka znane są przykłady walki politycznej prowadzonej poprzez głodówki, zbiorowe protesty, bunty oraz uciezki. Administracja więzienna tłumiała opór więźniów brutalnymi represjami przy pomocy wojska, surowym stosowaniem kar dyscyplinarnych, a nawet strzelaniem do wyglądających przez okna (Ossibach-Budzyński 2016, s. 224–288).

Najbardziej dotkliwą formą represji zaborcy wobec oporu społeczeństwa polskiego była kara długoletniej syberyjskiej katorgi lub zesłania. Ustawa o zesłaniach wyróżniała trzy rodzaje zsyłki na Syberię lub za Kaukaz, w tym zesłanie na katorgę (ciężkie roboty), zesłanie na osiedlenie oraz zesłanie na zamieszkanie (na życie) (Уставъ 1857, s. 3).

Po wprowadzeniu zsyłki na Sybir odbywała się ona początkowo podwodami konnymi „traktem grodzieńskim”, do Grodna, stamtąd do Moskwy, a następnie tzw. etapem na daleką Syberię (Czołgoszewski 2014a, s. 121–139). Po uruchomieniu kolei piesze przesyłanie więźniów zastąpiono transportem wagonami kolejowymi. Zgodnie z ustaloną w Królestwie procedurą, zesłańców grupowano w Warszawskim Głównym Więzieniu Karnym, skąd wyruszali poprzez główny punkt etapowy na warszawskiej Pradze do więzienia przesyłowego w Moskwie. Tylko więźniowie z guberni łomżyńskiej i suwalskiej oraz siedleckiej byli wysyłani przez Wilno lub Smoleńsk. Wprowadzony przewóz koleją odbywał się według procedur ustalonych dla każdego transportu, w oznaczonych terminach, w oddzielnych wagonach, pod specjalnie wyznaczonym konwojem. Konwojenci mieli być uzbrojeni w szable oraz w odbezpieczone pistolety gotowe do użycia. Zsyłani mogli zabrać ze sobą tylko ok. 12 kg bagażu. Syberyjski system więzień przeznaczonych na wykonywanie kary zesłania na katorgę obejmował gubernie tobolską i irkucką oraz rejon zabajkalski (tzw. nerczyńska katorga). Główny trakt zesłania wiódł z Moskwy przez Niżny Nowogród, Perm, Tiumeń i Tomsk, następnie został zastąpiony trasą kolejową z Moskwy przez Riazan, Riazsk, Penzę, Samarę, Ufę, Czelabińsk i dalej po syberyjskiej i zabajkalskiej drodze (Уставъ 1903, s. 268, 277).

Tragiczne losy zesłania objęły dużą grupę Polaków. Szacuje się, że w wyniku represji po powstaniu styczniowym, w latach 1863–1867 z Królestwa Polskiego zesłano do Rosji europejskiej, na Kaukaz i na Syberię, ponad 25 tys. osób. Kolejna fala zesłańców dotyczyła uczestników wydarzeń rewolucyjnych 1905 roku ukaranych w trybie administracyjnym za działalność polityczną, którzy w latach 1906–1909 stanowili aż 34,9% ogółu zesłańców (Leończyk 2018, s. 10–11). W ostatnim okresie panowania caratu w Królestwie Polskim, w latach 1911–1914, co trzynasty osiedlenie-zesłaniec polityczny był Polakiem (7,5%) (Kaczyńska 1991, s. 332).

Rusyfikacja systemu penitencjarnego objęła także środki oddziaływania penitencjarnego stosowane wobec więźniów, do których należy zaliczyć nauki religijno-moralne, oświatę więzienną, zatrudnienie więźniów oraz rygor więzienny.

Najintensywniejsze działania, oprócz niesienia duchowego pocieszenia, które miało służyć jako moralne wsparcie więźniów, związane były z dyskryminacyjnym traktowaniem przedstawicieli innych wyznań i narzucaniem prawosławia jako religii państwowej, której celem było umacnianie carskiego panowania (Ludwiczak 2018, s. 233). W więzieniach zadania te realizowali naczelnicy i prawosławni kapelani więzienni. W 1881 roku w dwudziestu więzieniach zatrudniano 19 księży rzymskokatolickich, 15 pastorów, czterech duchownych prawosławnych oraz dwóch pomagających im diaków (Bedyński 1994, s. 25). Liczba duchownych prawosławnych była proporcjonalna do liczby więźniów wyznania prawosławnego, która nie przekraczała na ogół 5%, a zazwyczaj była jeszcze niższa. Ich uprzywilejowanie przejawiało się także w wyższym uposażeniu, np. w 1904 roku w więzieniu w Siedlcach kapelan prawosławny otrzymywał 300 rb. rocznej pensji, a katolicki tylko 125 rb. Ponadto np. na działalność więziennej cerkwi przeznaczano rocznie 50 rb., a kaplicy katolickiej w ogóle nie dofinansowywano (*Обзоръ Седлецкой губернии*, 1904, s. 95).

Pomimo niewielkiej liczby więźniów prawosławnych władze gubernialne dążyły do budowy cerkwi we wszystkich więzieniach. Miała ona bowiem służyć nie tylko celom religijnym, lecz także być wykorzystywana do urządzania patriotycznych uroczystości związanych z carskim panowaniem. Przy ogólnej trudnej sytuacji finansowej nie zabrakło środków na przykład na budowę dużej, reprezentacyjnej cerkwi w Warszawskim Głównym Więzieniu Karnym oraz w więzieniach gubernialnych w Siedlcach, Łomży i Kielcach.

W Królestwie Polskim na mocy przepisów Kodeksu kar głównych i poprawczych odpowiedzialność karna groziła nieletnim w wieku od 10 do 14 lat. Kolejno wydawane przepisy nakazywały izolowanie ich od więźniów dorosłych oraz wpajanie zasad moralnych w szkółkach więziennych. W organizowanym na podstawie rosyjskich wzorców i rozwiązań nauczaniu naczelnym celem była ich rusyfikacja. Szkółki działały na zasadach obowiązujących w powszechnej oświacie, a nauka odbywała się według ogólnego programu szkolnego. Uczono w nich czytania i pisanie po rosyjsku i po polsku, czterech podstawowych działań arytmetycznych oraz religii na podstawie podręczników przeznaczonych dla elementarnych szkół wiejskich. Poza Warszawskim Głównym Więzieniem Karnym, w którym za zezwoleniem namiestnika Iwana Paskiewicza od 1859 roku w różnych okresach funkcjonowała największa i o najdłuższych tradycjach zbiorcza szkoła dla małoletnich więźniów, zorganizowano je w więzieniach miast gubernialnych, w Kielcach, Lublinie i Płocku (Odezwa 1868, s. 135). W więzieniach, w których nie było szkółek dla małoletnich, gromadzono ich w odrębnej celi i oprócz szkolnej nauki prowadzonej przez wyznaczonego więźnia, mającego odpowiednie kwalifikacje, obejmowano ich nauką rzemiosła. W 1881 roku w stołecznym więzieniu naukę pobierało

172 uczniów, spośród których początkowo tylko 41 umiało czytać i pisać. Podobnie było w Płocku, gdzie uczyło się od pięciu do 22 małoletnich. W ostatnich latach zaboru zorganizowano nowe miejsca nauki, w tym m.in. w Siedlcach, Piotrkowie i Lublinie, w którym w 1912 roku uczyło się średnio 30 chłopców.

Idea poprawczego charakteru kary w Królestwie realizowana miała być m.in. poprzez pracę więźniów. W okresie przed powstaniem styczniowym zorganizowano sieć warsztatów włókienniczych wytwarzających sukno i płótno na potrzeby więzienne, które umożliwiły objęcie zatrudnieniem oraz nauką zawodu wielu więźniów. Jednak po 1863 roku dorobek ten został zmarnowany przede wszystkim z uwagi na nadanie karze bardziej represyjnego charakteru oraz przeludnienie więzień. Z uwagi na konieczność przeznaczania pomieszczeń dla nowych więźniów, uczestników powstania, zamykano warsztaty i fabryki więzienne. Tak było np. w Łomży, Kalwarii i Pułtusku. Ponadto zatrudnienie osadzonych miało być źródłem dochodów wspomagających finansowanie systemu więziennego. Demotywowacją do podejmowania pracy przez skazanych stało się niskie wynagrodzenie, które powodowało, że często czuli się wykorzystywani jak niewolnicy. Lekarstwem na upadek zatrudnienia miał być ukaz carski wprowadzający z dniem 1 lipca 1886 roku we wszystkich więzieniach obowiązkowe roboty. Podstawowym założeniem takich postanowień był nakaz osiągnięcia, za wszelką cenę, jak najwyższych dochodów z pracy więźniów, które miały się przyczynić do obniżenia kwot przekazywanych z budżetu państwa na utrzymanie więzień. W ten sposób podjęto próbę odtworzenia bazy produkcyjnej opartej na produkcji włókienniczej. Jednak działalność ta była niekonkurencyjna, ponieważ w przemyśle zaczęto wykorzystywać przędzę produkowaną maszynowo. Innym rozwiązaniem było tworzenie introligatorni oraz warsztatów ślusarsko-kowalskich. Na przykład w Warszawskim Głównym Więzieniu Karnym wykonywano m.in. kajdanki na ręce i kajdany na nogi, w które zaopatrywano także inne gubernie. Jednak dochody z pracy więźniów w Królestwie nigdy nie dorównały dochodom uzyskiwanym w guberniach wewnętrznych Rosji, ponieważ jedną z głównych przyczyn był powszechny pogląd, że praca więźniów powinna być zawsze tańsza od oferowanej przez wszystkie inne podmioty gospodarcze (Обзоръ Варшавской губернии 1896, s. 32–33).

Podsumowanie

Polski charakter systemu penitencjarnego Królestwa Polskiego był ściśle powiązany z narodowym obliczem instytucji administracyjnych nowego państwa. Potwierdzeniem jego krajowego wizerunku była ostatnia instrukcja więzienna z 1859 roku, w niektórych elementach, zwłaszcza dotyczących spraw związanych ze sferą bytową więźniów oraz organizacją ich zatrudnienia, obowiązująca do końca istnienia Królestwa. Polskie cechy systemu reprezentował także personel nadzorców oraz straży więziennej.

Niekorzystne zmiany w systemie penitencjarnym nastąpiły po upadku powstania listopadowego w 1830 roku. Wiązały się one przede wszystkim z zaostrzeniem polityki karnej, skutkującej dramatycznym przeludnieniem więzień. Więziennictwo objęły ogólne obostrzenia dotyczące innych instytucji administracyjnych, takie jak zakaz przyjmowania do służby rządowej kandydatów bez dostatecznej znajomości języka rosyjskiego oraz zastępowanie na urzędach Polaków przez rdzennych Rosjan.

Zdecydowany przełom w przemianach systemu penitencjarnego nastąpił po upadku powstania styczniowego w 1863 roku wraz z utratą autonomii Królestwa Polskiego. Na mocy praw wyjątkowych generał-gubernator mógł oddać pod sąd wojenny osoby cywilne lub zsyłać na Sybir w trybie administracyjnym Polaków podejrzewanych o działalność polityczną.

Intensywny proces rusyfikacji objął swym zasięgiem wszystkie elementy struktury więziennej, zarówno te zewnętrzne, jak i wewnętrzne. Do najważniejszych zmian należało przejście władzy nad więziennictwem przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Petersburgu, utworzenie w nim Głównego Zarządu Więziennego oraz powstanie w Królestwie, zorganizowanej na wzór rosyjski inspekcji więziennej.

Rozpoczęto zastępowanie obowiązującego ustawodawstwa rosyjskimi przepisami, a językiem urzędowym w sądownictwie i administracji został język rosyjski. Najważniejszą zmianą było rozciągnięcie rosyjskiej reformy więziennej z 1887 roku na Królestwo Polskie, co nadało więziennictwu rosyjskie oblicze. Zrusyfikowano wyższy personel nadzoru więziennego poprzez jego obsadę byłymi oficerami armii zaborczej. Nie udało się natomiast zmienić składu niższej kadry straży więziennej, którą w dużej mierze stanowili Polacy.

Zatraciły swój poprawczy charakter środki oddziaływania penitencjarnego. Rozpoczęto rozbudowę w więzieniach cerkwi prawosławnych, które miały służyć nie tylko celom religijnym oraz poprawie moralnej więźniów, lecz przede wszystkim poprzez głoszone w nich nauki umacniać carskie panowanie. Zastosowano obowiązkowe roboty dla wszystkich więźniów, a pracy nadano głównie cel fiskalny, który miał służyć finansowaniu aparatu represji zaborcy. Również bardzo przydatne nauczanie małoletnich więźniów, w dobie kiedy język polski w szkolnictwie został sprowadzony do języka dodatkowego i nieobowiązkowego, powodowało niebezpieczeństwo zruszczenia. Zaprowadzono reżim dyscyplinarny, który oprócz bicia przewidywał również surową karę ciemnicy w postaci tzw. karceru.

Symbolem oporu przeciwko władzy zaborcy były więzienne wydarzenia w 1905 roku związane z walką więźniów politycznych o odzyskanie przez Polskę niepodległości.

Abstract: Russification of the penitentiary system in the Kingdom of Poland after the January Uprising in 1863

The suppression of the January Uprising in 1863 increased the repression of the tsarist invader against the society in the Kingdom of Poland. The intensification of Russification

activities, apart from all areas of social life, also included the penitentiary system. The history of this system after the loss of the autonomy of the Kingdom, which came to be called the Vistula Land, is so far known only fragmentarily. The basic barrier to researching this period are the preserved archival sources, which were largely produced in Russian. For the purposes of this article, an analysis of the most important elements constituting the basis of the penitentiary system at that time was conducted, i.e. penitentiary legislation, organization of the prison system, basic means of penitentiary interaction on prisoners and prison staff.

Key words: Kingdom of Poland, January Uprising, Russification, penitentiary system.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- [1] Archiwum Państwowe w Białymstoku, Rząd Gubernialny Łomżyński, sygn. 1368.
- [2] Archiwum Państwowe w Łodzi, Rząd Gubernialny Piotrkowski, Wydział Wojskowo-Policyjny sygn. 263, 2989, 3085.
- [3] Archiwum Państwowe w Kaliszu, Naczelnik Powiatu Kaliskiego, Wydział Administracyjny, sygn. 235, 816.
- [4] Archiwum Państwowe w Kielcach, Rząd Gubernialny Kielecki, sygn. 10391.
- [5] Archiwum Państwowe w Lublinie, Komisja Województwa Lubelskiego i Rząd Gubernialny Lubelski, sygn. 1554.
- [6] Archiwum Państwowe w Płocku, Komisja Wojewódzka i Rząd Gubernialny Płocki, sygn. 130, 155, 246; 249, 259, 260.

Literatura

- [7] Bartoszewicz K., 1916, *Utworzenie Królestwa Kongresowego*, Nakładem Centralnego Biura Wydawnictw N. K. N., Kraków.
- [8] Bedyński K., 1994, *Duszpasterstwo więzienne w Polsce. Zarys historyczny*, First Business College, Warszawa.
- [9] Czołgoszewski J., 2014a, *Zsyłka więźniów Królestwa Polskiego na Sybir w latach 1843–1865*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 82.
- [10] Czołgoszewski J., 2014b, *Organizacja więziennictwa i służba więzienna w Królestwie Polskim (1815–1868)*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 85.
- [11] Czołgoszewski J., 2016, *Służba więzienna w Królestwie Polskim (1815–1868)*, [w:] *Przestępstwo, kara więzienia na przestrzeni dziejów*, (red.) A. Purat, A. Wedeł-Domaradzka, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- [12] Demidowicz T., 1999, *Zakłady karne w Królestwie Kongresowym 1815–1830*, [w:] *W kręgu zainteresowań naukowych profesora Tadeusza Mencla*, (red.) A. Koprucki, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- [13] Górak A., 2015, *Zarządzanie więziennictwem w Królestwie Polskim (1867–1918) na przykładzie guberni lubelskiej*, „Res Historica”, nr 40.
- [14] Gwardiak J., 1989, *Łomżyńskie więzienie gubernialne (1892–1917)*, „Studia Łomżyńskie”, t. 2.
- [15] Instrukcja, 1859, *Instrukcja dla więzień i zakładów karnych Królestwa Polskiego*, Drukarnia S. Orgelbranda, Warszawa.

- [16] Instrukcja, 1868, *Instrukcja dla strażników więziennych*, dnia 4 (16) marca 1853 r., N° 3, Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego: Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. VI, O *aresztach i więzieniach*, t. 2, Drukarnia J. Jaworskiego, Warszawa.
- [17] *Instrukcja więzienna*, 1868, *Instrukcja więzienna*, Annex do Nr. 1-go, *Decyzja zatwierdzająca ogólną instrukcję więzienną*, dnia 17 września 1823 r., N° 1. Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego: Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. VI, O *aresztach i więzieniach*, t. 1, Drukarnia S. Orgelbranda, Warszawa.
- [18] Kaczyńska E., 1989, *Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914*, PWN, Warszawa.
- [19] Kaczyńska E., 1991, *Syberia: największe więzienie świata (1815–1914)*, Warszawska Oficyna Wydawnicza „Gryf”, Warszawa.
- [20] Leończyk S., 2018, *Cmentarze polskie na Syberii XIX–XXI w.*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, t. 27, nr 4.
- [21] Ludwiczak P., 2018, *Prawo karne Królestwa Polskiego w latach 1815–1905 a sprawowanie kultu religijnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 70, z. 1.
- [22] Massalski A., 2000, *Miejsce pokuty i poniżenia. Instytut Księży Zdrożnych (1853–1863) i więzienie rosyjskie (1886–1914) na Świętym Krzyżu*, [w:] *Klasztor na Świętym Krzyżu w polskiej kulturze narodowej*, (red.) D. Olszewski, R. Gryz, Kielce.
- [23] Odezwa, 1868, *Odezwa objawiająca decyzję Namiestnika Królestwa, wyznaczającą fundusz na placę dla Nauczycieli w czterech głównych szkołkach więziennych, w których małoletni przestępcy nauki pobierają*, N° 5, dnia 8 (20) marca 1856 r., Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego: Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. VI, O *aresztach i więzieniach*, t. IV, Drukarnia S. Orgelbranda, Warszawa.
- [24] Osoba A., 2001, *Z dziejów polskiej dziewiętnastowiecznej myśli penitencjarnej*, „Przeгляд Więziennictwa Polskiego”, nr 32–33.
- [25] Osoba A., 2007, *Więzienie na Zamku Lubelskim w latach 1824–1915*, [w:] *Z dziejów więzienia w Lublinie*, (red.) T. Radzik, Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej w Lublinie, Lublin.
- [26] Ossibach-Budzyński A., 2016, *Pawiak. Więzienie polityczne 1880–1915*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa.
- [27] Przepisy, 1868, *Przepisy o karności domowej więźni*, dnia 23 czerwca (5 lipca) 1853 r., N° 2. Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego: Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. VI, O *aresztach i więzieniach*, t. III, Drukarnia J. Goldmana, Warszawa.
- [28] Senkowska M., 1961, *Kara więzienia w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku*, PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- [29] Skarbek F., 1841, *O więzieniach i stanie ich w kraju naszym*, „Biblioteka Warszawska” t. II.
- [30] Skoczek T. (red.), 2014, *Cytadela Warszawska. X i XI Pawilon. Brama Bielańska*, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa.
- [31] Śliwowski J., 1958, *Kodeks karzący Królestwa Polskiego (1818 r.): historia jego powstania i próba krytycznej analizy*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa.
- [32] Śliwowski J., 1982, *Prawo i polityka penitencjarna*, PWN, Warszawa.
- [33] Ukaz, 1868, *Ukaz o przeznaczanie Oficerów dymisyonowanych na Nadzorców więzień*, dnia 24 Listopada 1852 r., N° 2. Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa

- Polskiego: Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. VI, O *aresztach i więzieniach*, t. II, Drukarnia J. Jaworskiego, Warszawa.
- [34] Walczak S., 1972, *Prawo penitencjarne – zarys systemu*, PWN, Warszawa.
- [35] Woźnica B., 2008, *Więzienie na prostej*, Biała Podlaska.
- [36] *Инструкция смотрителю губернского тюремного замка*, 1857, Приложение к статье 96, Свод Законов Российской Империи, повелением Государя Императора Николая Первого составленный, Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, Санкт Петербург, т. XIV.
- [37] *Объ учреждении губернской тюремной инспекции*, № 6653, 21 Марта 1890, Полное собрание законов Российской империи, собрание третье, т. X, 1890, Санктпетербург 1895.
- [38] *Объ устройстве управлений отдельными местами заключения гражданского ведомства и тюремной стражи*, № 4593, 15 Июня 1887, Полное собрание законов Российской империи, собрание третье, т. VII, Санктпетербург 1888.
- [39] Обзор Варшавской губернии: 1876, 1895, 1896.
- [40] *Обзор Седлецкой губернии*: 1903, 1904, Печатано в типографии Губернского Правления, гор. Седлец.
- [41] *О мъстномъ заведывании тюремною частью въ губернияхъ Царства Польскаго*, № 10568, 2 Мая 1894, Полное собрание законов Российской империи, собрание третье, т. XIV, Санктпетербург 1898.
- [42] *Отчетъ по Главному Тюремному Управлению за 1909 годъ*, Приложение к журналу „Тюремный Вестникъ” № № 4 и 5 за 1911 г., Типо-литография С.-Петербургской тюрьмы, С.-Петербург 1911.
- [43] Славинский Н.В., 2009, *Создание Главного тюремного управления Министерства внутренних дел Российской империи*, „Общество и Право” 2009, nr 3 (25).
- [44] *Список чинов Тюремного ведомства* (Исправлено по 1 Июня 1914 г.), Министерство Юстиции, Приложение к № 8–9 журнала „Тюремный Вестникъ” за 1914 г., Типо-Литография С.-Петербургской тюрьмы, С.-Петербург 1914.
- [45] *Список чинов Тюремного ведомства*, „Тюремный Вестникъ”, 1899, Приложение к № 6, Министерство Юстиции, Типография С.-Петербургской тюрьмы, С.-Петербург.
- [46] „Тюремный вестник”, 1910, № 5, Издание Главнаго Тюремнаго Управления, годъ XVIII, Типо-литография С.-Петербургской тюрьмы, С.-Петербург, Май.
- [47] *Уставъ о содержащихся подъ стражей*, (т. 14 св. зак., по продол. 1902 г.), составилъ Казанский Губернский Тюремный Инспекторъ А.Н. Рябчиковъ, Лито-типография Л.П. Антонова, Казань 1903.
- [48] *Уставъ о ссыльныхъ*, 1857, Свод Законов Российской Империи, повелением Государя Императора Николая Первого составленный, Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, Санкт Петербург, т. XIV